

IDEAS DE MANUEL MURGUÍA SOBRE O IDIOMA GALEGO

Por HENRIQUE MONTEAGUDO

INSTITUTO DA LINGUA GALEGA

Aínda que Manuel Murguía escribiu bastantes liñas sobre o idioma galego, en realidade este recibiu un tratamento colateral na súa obra, na que os traballos de asunto lingüístico son escasos e en xeral de pouca entidade. Isto non se explica, desde logo, porque Murguía valorase a lingua como un factor secundario ou accidental da identificación de Galicia como pobo particular cunha cultura de seu –pola contra, estimábaa factor central e definitorio–, senón porque el considerou o idioma galego desde o punto de vista dun historiador, dun ideólogo e dun apoloxista, con claros acentos reivindicativos, como un dos principais elementos conformadores da identidade étnica de Galicia e mais como vehículo de expresión e de creación dunha cultura (especificamente, dunha literatura) galega; e non coa perspectiva dun lingüista, considerando a lingua como un obxecto de estudio ou reflexión en por si. Mesmo cando fai unha achega erudita ó idioma, réalizaa desde a perspectiva de historiador, e aínda así despois de recoñecer honestamente a súa cativa competencia en Lingüística, como confesa ó comezo do capítulo X da súa *Historia de Galicia*, capítulo que precisamente trata do galego:

“si es verdad que nuestra falta de conocimientos en este asunto es grande estorbo para que este trabajo tenga toda aquella novedad que necesariamente había de prestarle un estenso estudio comparativo de las lenguas indo-germánicas, á cuyo grupo pertenece por doble razón el gallego, algo nos alienta la idea de que las especies que apuntamos pueden no ser perdidas para la ciencia, dando motivo á que personas mas competentes tomen sobre sus hombros la gloriosa tarea de estudiar nuestro dialecto á la luz clarísima de los grandes descubrimientos hechos últimamente por los filólogos ingleses y alemanes (Murguía 1865: 263).

Xa que logo, o primeiro que temos que ter en conta ó aborda-lo estudio das ideas de Murguía sobre o idioma galego, é de que partía dunha situación xeral de absoluta precariedade de coñecementos sobre este, e que el mesmo non se propuxo como tarefa persoal superar esta penuria. O texto en que trata máis extensamente sobre o idioma ocupa as pouco máis de trinta páxinas de

extensión do citado capítulo X do volume I da súa *Historia de Galicia*, publicado en 1865 —coma quen di, ós comezos da súa carreira de erudito. Outros escritos del interesantes para a nosa cuestión non están enfocados cara ó idioma, senón frecuentemente cara a outras cuestións (fundamentalmente, de índole literaria), ou teñen o carácter de intervención máis ou menos conxuntural en polémicas de prensa, e xa que logo acostuman ter escasa extensión e carecer de sistematicidade e profundidade. O que non quere dicir, claro, que estean faltos de interese; senón que é de balde procurar neles unha teoría da lingua, unha consideración detallada dos seus problemas contemporáneos, ou un programa articulado para a súa promoción. Polo demais, apreciacións sobre o idioma do país aparecen con frecuencia, aínda que xeralmente reiterando observacións ou afirmacións xa coñecidas, nos seus textos históricos, políticos ou literarios, sexan de carácter didáctico¹, oratorio ou académico. Os temas dominantes das súas observacións ou reflexións lingüísticas son a orixe, evolución e traxectoria histórica, a defensa coetánea e a vindicación das perspectivas de futuro do idioma, á luz e en íntima relación coas do pobo galego.

Noutro traballo, o autor da presente contribución (Monteagudo 1999: 341-46), ó tratar da periodización dos avances sociolingüísticos do galego durante a centuria pasada (avances tanto na consciencia lingüística canto no cultivo do idioma), propón distinguir un primeiro período de *transición* (c. 1808-40), un segundo período de *eclosión* (c. 1840-80), e un terceiro período de *emerxencia* (1880-1915). Centrándonos nas etapas e nos aspectos que nos interesan aquí, e falando dun xeito moi sumario, o período de eclosión constituiría unha fase de acumulación de coñecementos sobre a lingua, asociada a unha considerable mutación na consciencia metalingüística da incipiente intelligentsia galeguista, e acompañada das primeiras tentativas de creación de modelos lingüísticos e literarios en idioma galego. No período de *emerxencia*, a produción literaria progresa notablemente, tanto en cantidade coma en diversidade, e a consciencia metalingüística afiánzase, en medio de propostas e discusións acerca da historia, o status e o porvir do idioma galego, sempre en relación cos do castelán. Un aspecto que nos interesa subliñar aquí, característico do último período considerado, é a frecuencia, intensidade e alcance público que acadan en España e en Galicia as discusións sobre as linguas². Tales circunstancias históri-

cas (*extratexto*) e tal marco discursivo (*diatexto*) constitúen o contexto global no que hai que inserir, para comprendelos, boa parte dos escritos de Murguía sobre o galego. Imos logo realizar un percorrido por estes escritos, tentando contextualizalos e sinalar neles os aspectos que nos parezan máis reveladores das concepcións do noso autor e os seus contemporáneos sobre o idioma, sempre sobre o pano de fondo dun proceso histórico de importancia crucial na evolución da lingua: os tempos do Rexurdimento, movemento cultural, literario e político no que o noso autor xogou papel protagonista.

1. PULANDO POLO REXURDIMENTO. TEMPO DE ERUDICIÓN

Unha das preocupacións máis prementes, e máis características, dos estudosos que se achegan ó idioma galego no período que antes denominamos de *eclosión* do Rexurdimento, é a das orixes. Preocupación en principio puramente erudita, mais na que latexan cuestións de grande relevancia para a consciencia metalingüística do conxunto do país (ou polo menos, da intelligentsia deste). Á derradeira, a cuestión central era determinar se o galego e o castelán resultaban do mesmo impulso xenético, se procedían da mesma lingua, lingua intermediaria entre aquelas e o latín, da que o primeiro representaría unha modalidade 'estancada', ou 'deturpada', un dialecto, en fin; ou se o galego se xerara desde as súas orixes de xeito independente ó castelán, se era, en definitiva, unha lingua de seu. A esa cuestión vencellouse estoutra: a teoría tradicional, segundo a cal os romances procedían do latín, viña sendo posta en cuestión desde os mediados do século XVI, cando, impulsados por unha nacente consciencia protonacional, distintos eruditos en varios países comezaran a postular cadansúa orixe particular, non latina, para aqueles (o etrusco para o italiano, o grego ou o celta para o francés, etc.). A divulgación da hipótese celtista en Galicia durante o século XIX non se pode entender sen eses antecedentes e sen levar conta de que o problema da xénese se sentía como directamente vencellado ó da 'lingüicidade', ou polo menos a especificidade, do idioma galego. Por parte, para entende-la cuestión tal como se manifestou no século XIX é imprescindible decatarse de que no pensamento da época os conceptos de lingua e 'raza' experimentaron unha especie de coalescencia, de maneira que existiu unha forte tendencia a transferir automaticamente do plano lingüís-

tico ó étnico-antropolóxico e viceversa tanto as ideas que se manexaban coma as conclusións que se atinxían en cada un deles. Se, ó tratar deste asunto no contexto europeo, un estudioso se refire á 'tiranía dos lingüistas' (Poliakov 1994: 327), no marco galego, por causa do atraso no desenvolvemento dos estudos lingüísticos, poderíamos estar intitolados para falar da 'tiranía dos historiadores'.

No asunto da xénese do idioma, pois, a erudición decimonónica galega oscilou entre dúas posicións en principio irreconciliables, aínda que non faltaron tentativas de conciliála. Por unha banda, os postuladores da teoría tradicional, que no século XVIII fora defendida por Feijóo (Lázaro 1947) e amplamente desenvolvida por Martín Sarmiento (Santamarina 1997), de que o galego era basicamente unha lingua neorromance que, de certo, tiña incorporado achegas lingüísticas anteriores e posteriores ó latín, pero sen que estas modificasen o seu carácter esencialmente románico. Por outra banda, da man dos historiadores que afirmaban unha orixe étnica celta do pobo galego, durante o século XIX vai arraigando a crenza dunha orixe céltica do idioma, ou polo menos dunha achega substancial da lingua celta que se presumía que se falara en Galicia antes da conquista romana. Secundariamente, tamén se subliñou a importancia da contribución lingüística (paralelamente a étnica) xermánica, supostamente achegada a Galicia polos suevos á caída do Imperio Romano.

O noso erudito é boa testemuña da evolución do pensamento da época no terreo, e tamén das tentativas de conciliación entre as dúas posicións. Así, na serie de artigos sobre “Poesía gallega contemporánea” (Murguía 1858), atopamos unha firme adhesión de Murguía á liña de Martín Sarmiento, que J. M. Pintos defendía daquela máis lucidamente ca ninguén (Xove 1997)³, e que despois representaría cabalmente o excelente gramático J. A. Saco y Arce⁴. Nesos artigos, Murguía non sostén só que o galego ten unha orixe latina, senón que “conserva mas pura la índole de la lengua latina, y su estructura y sus voces, que el idioma castellano”. Por parte, rexeita a crenza do 'vulgo ignorante' de que aquel sexa 'castellano corrompido' e maila presunción de que constituía unha especie de versión estancada do antigo castelán, preservado na súa 'primitiva rudeza'. Insistimos en que estes puntos, que inciden na reclamación de que o galego e o castelán foron idiomas distintos desde a súa xénese malia a súa orixe latina

común, son de grande importancia: as crenzas do tipo das que Murguía denuncia constituían, de feito, factores intelectuais que viñan bloqueando a consideración do galego como lingua de seu, e polo tanto, a súa reivindicación e o seu cultivo. A pesar de que no momento en que se publica a serie de artigos que estamos a comentar, a literatura medieval en galego permanecía practicamente descoñecida, salvo noticias máis ou menos vagas sobre a lírica trobadoresca galego-portuguesa⁵ e sobre os textos do cancionero galego-castelán incluídos no *Cancionero de Baena* (publicado en 1851), o noso autor defende que na Idade Media o galego se constituíra en lingua literaria antes do que o castelán.

Sobre o último aspecto comentado, Murguía estaba pouco máis ou menos nas mesmas cando redactou as trinta e tantas páxinas dedicadas ó idioma no primeiro volume da súa *Historia de Galicia*, publicado en 1865. Ende ben, nestas páxinas, que como dixemos son as máis importantes das que o autor dedicou ó galego, revélase unha mutación significativa verbo da cuestión das orixes, pois o latín cede ó celta o seu posto de devanceiro ilustre do galego⁶. Entre a abundante bibliografía que cita para apoia-la súa exposición, dous títulos son especialmente reveladores das influencias que se atopan detrás da súa inflexión celtista: as obras do erudito portugués Francisco de S. Luiz (tamén coñecido como Cardeal Saraiva), *Memoria em que se pretende mostrar que á Lingua Portuguesa não he filha da Latina nem esta foi em tempo algum a lingua vulgar dos lusitanos*⁷, e do historiador francés Granier de Cassagnac, *Antiquité des patois, anteriorité de la langue française sur le latin* (Paris, 1859). Coidamos conveniente deternos un intre neste punto para facer algunha precisión sobre o celtismo de Murguía e en xeral do galeguismo decimonónico. En primeiro lugar, xulgamos que sería conveniente distinguir entre o celtismo historiográfico, o celtismo literario e o celtismo lingüístico, pois, aínda que se trata de aspectos conexos dun mesmo fenómeno xeral (a celtomanía) ata onde acado, teñen orixes e traxectorias polo menos parcialmente diversas, e chegan a Galicia por distintas vías e en momentos diferentes. O celtismo historiográfico é de orixe basicamente francesa, e atinxe o noso país en 'versión orixinal'; o celtismo literario ten raíces británicas (McPherson/Ossian, xa no século XVIII, e despois W. Scott)⁸, e a súa voga, de alcance europeo, axiña se alía coa da novela histórica, o anticuarianismo e o medievalismo; o que nos interesa agora, o cel-

tismo lingüístico, ten orixe tamén gálica (Bergounioux 1994: 14), pero na súa recepción en Galicia debeu de contar poderosamente o eco que suscitara previamente en Portugal, o cal non deixa de ser, visto desde hoxe, sorprendente.

Por outra banda, e á luz do que acabamos de dicir, hai que ter en conta que cando Murguía comeza a adota-las teorías celtistas, o novo paradigma que se está a impor na lingüística, a gramática histórico-comparada (no campo das linguas románicas, a Romanística), aínda que plenamente triunfante na Universidade alemana, está no resto de Europa en pleno combate cos paradigmas de coñecemento anteriores. Máis en concreto, a nova concepción 'científica' da lingüística histórica, que na póla dos idiomas románicos viña apoiar plenamente o partido 'latino', achábase en media Europa en plena loita coas concepcións anticuadas, ou mesmo a penas comezaba a socava-los alicerces destas: en Francia, os celtómanos aínda na metade do século competían pola hexemonía no campo lingüístico (Bergounioux 1994: 55), e en España a nova lingüística segue a ser practicamente descoñecida ata as últimas décadas do século. En Portugal, que acolleu antes do que España as novas concepcións, a obra que se pode considerar inaugural da lingüística histórico-comparada, *A Lingua Portuguesa*, de Adolpho Coelho (o introductor da disciplina no país veciño), aparecida en 1868, vai precedida dun prefacio que ten como principal obxectivo refuta-los erros da celtomanía que facía estragos no país veciño:

Entre as escolas philologicas que surgiram no seculo passado houve uma, cujos germens poderiam ir-se buscar mais atras, que parece ter ganhado vantagens em popularidade sobre as suas irmãs: foi a que olhava o celtico, ou antes um ou outro de seus actuaes dialectos, como a origem de todas ou quase todas as linguas (Coelho 1868: xi-xii).

Precisamente, un dos principais albos da crítica de Coelho é Francisco de S. Luiz e a súa *Memoria*, texto este que Murguía cita como autoridade para estea-las súas afirmacións. Igualmente, dezanove anos máis tarde, a primeira gran figura da lingüística moderna en Portugal, José Leite de Vasconcellos, no traballo que se pode considerar que certifica a maioría de idade da nova disciplina académica en Portugal, "A filologia portuguesa", dá noticia da voga que tivera o celtismo no seu país e das polémicas a que dera lugar contra a metade do século (Vasconcellos 1888). Se volvémola ollada para o centro de España,

o panorama é bastante menos afagador do que en Portugal. Aquí o bando que se opón a eruditos pro-latinos como Manuel Milá y Fontanals e Pedro Felipe Monlau, non é celtómano, senón, se se permite a palabra, 'semitómano', isto é, postulaba unha orixe semítica do castelán, e estaba abandeirado por Severo Catalina del Amo; o seu texto programático foi precisamente o discurso de ingreso deste profesor da Universidade Central na Real Academia Española, "Las lenguas semíticas en su influencia sobre la castellana", lido en 1861. O mesmo José Amador de los Ríos, no estudio "Sobre los orígenes y formación de las lenguas romances. Lengua castellana", inserido no volume II da súa *Historia crítica de la Literatura Española* (1861-65), se mostra máis ben conciliador ante as posicións enfrontadas de pro-latinos e pro-semitas (Mourelle Lema 1968: 185-207). A nova lingüística histórica tardaría moito en introducirse en España e en ser institucionalizada como disciplina académica.

O certo é que, ademais de que a súa formación, intereses e liña de traballo non o predispuñan vantaxosamente para o estudio do idioma, Murguía tampouco podía apoiarse no traballo doutros, pois os estudos e reflexións sobre o galego eran practicamente inexistentes daquela, e as institucións das que se podería esperar que xogasen un papel positivo nos avances no coñecemento da lingua, coma a Universidade, mostrábanse absolutamente estériles nese terreo: lembremos que a creación da Facultade 'maior' de Filosofía e Letras, esgazada da antiga Facultade de Artes, tivo que esperar en España ata 1857, pero en Compostela non se creou unha Facultade 'maior' de Filosofía e Letras ata 1922⁹, e nesta durante moitos anos só funcionou unha Sección de Historia (Monteagudo 1996:98-100). Murguía, ó contrario doutros historiadores un pouco posteriores a el, como López Ferreiro, Villa-Amil y Castro ou Martínez Salazar, tampouco non se puido beneficiar da creación da Escuela Superior Diplomática en Madrid (1857), na que entre outras materias, se estudiaba "Latín de los tiempos medios, y conocimiento del romance castellano, lemosín y gallego" (Gutiérrez 1987). Por parte, unha ollada ós traballos máis próximos ó galego en que Murguía se apoia na súa exposición, como o de J. Caveda (1837) sobre o asturiano ou de Cubí y Soler (1861) sobre o berciano, lémbra-nos que na época en que aquel escribía aínda non se producira o despegamento sociolingüístico do galego respecto ás súas variedades veciñas.

En definitiva, parécenos completamente inxustificado analiza-lo celtismo de Murguía, e en xeral do galeguismo decimonónico, como un síntoma de atraso intelectual do autor, e globalmente da intelligentsia galega. Cando o celtismo (lingüístico) comezou a divulgarse aquí, tanto en Portugal coma en Francia se manifestaba en pleno vigor, solidamente aliado co vello paradigma histórico-lingüístico e as concepcións asociadas a este (entre outros, a crenza de que a evolución lingüística era resultado da 'mestura' global de linguas)¹⁰, resistindo con firmeza contra o embate da nacente romanística e da nova lingüística histórico-comparada, mentres que o 'semitismo' tiña cualificados adeptos en Castela, que expuña as súas teorías perante a Real Academia Española. O que é excepcional, e merecente dunha explicación, é a persistencia do celtismo na obra de Murguía e en xeral en Galicia. Apuntamos antes, como explicación, a confusión, xeral na Europa do momento, das nocións de raza e lingua (con predominio da primeira sobre a segunda, no caso de Murguía)¹¹.

Finalmente, para rematarmos con este apartado erudito, imos salientar da introducción e notas á edición que ofreceu Murguía da “Carta en resposta al Rvdmo. P.M. Esteban de Terreros Sobre el Origen de la Lengua Gallega y sobre la Paleografía Española” (Murguía 1880)¹², a insistencia na importancia do elemento céltico no idioma galego. Segundo Murguía, Sarmiento “prescindió de [este] elemento esencial”, aínda que reconece que “la dificultad estriba en señalar taxativamente en qué proporción y hasta dónde” atinxiu tal influencia. Das notas ó texto con que arrequeitou a edición, é de salienta-lo interese das noticias que achega para a historia externa da lingua, e concretamente para a historiografía da lingüística galega. De feito, os seus textos sobre a lingua acostuman estar salferidos de informacións valiosas sobre a 'fortuna histórica' do galego, e de apreciacións que resultan moi útiles para reconstruír-la evolución do esquema de historia da lingua que se foi construíndo na segunda metade do século XIX. Deixemos isto simplemente apuntado, pois no presente traballo non nos imos deter nesta cuestión.

2. DESPEGAMENTO DO REXURDIMENTO. TEMPO DE POLÉMICAS...

Sobre as polémicas públicas que acompañaron o Rexurdimento galego xa se leva escrito algo: o profesor Alonso Montero (1970: 23-4) chamou a atención

sobre as dúas primeiras, que estouparon unha en 1876/77, e outra en 1879/80. A terceira, xa comentada hai tempo por J. L. Varela (1958: 118-25), foi, máis ca unha polémica, unha serie de debates que comezou en 1886 a raíz dun discurso no Ateneo de Madrid, continuou no ano seguinte, con artigos de Juan Valera e réplicas desde Galicia, e culminou entre 1888 e 1891. Significativamente, esta terceira cadea de debates xa non ten ámbito exclusivamente (nin sequera fundamentalmente) galego, senón que atinxe as altas esferas intelectuais da capital do Reino. Finalmente, hai que referirse non propiamente a unha polémica, senón ás discusións de 1896, protagonizadas polo propio Murguía, que arremete nun artigo contra J. Valera, e nunha serie deles contra E. Pardo Bazán. Sobre o debate Valera/ Murguía, ou máis ben a pretexto del, publicou un artigo o lembrado profesor Ricardo Carballo (1977).

Á primeira discusión (lembremos as datas: 1876/77), provocada por Valentín Lamas desde as páxinas de *El Heraldo Gallego*, e na que participou unha boa parte da prensa galega, non comparece Murguía. A simple proposta, lanzada polo polígrafo ourensán, de que os xornais galegos inserisen con regularidade nas súas páxinas escritos en galego, serviu para evidenciar nas contestacións case unanimemente negativas dos periódicos galegos a extensión e profundidade dos prexuízos enraizados na propia Galicia contra o idioma do país. No segundo debate, desenvolvido a seguir dunha serie de artigos de Gumersindo Laverde sobre o asturiano (Laverde 1879) que volveran esperar interese por estas cuestións nas páxinas de *La Ilustración Gallega y Asturiana* (1879/80) —revista da que era director o propio Murguía— entra en escena o noso autor, cun breve pero interesante artigo (Murguía 1879), provocado por unha nota do catedrático do Instituto de Ourense J. Sieiro (1879). Este debate ecoa en intervencións que no ano seguinte dan a lume na mesma revista A. Vicenti e A. Balbín de Unquera. Os temas centrais desta polémica ben poden resumirse nos títulos dos artigos de Murguía, “¿Desaparecerán los dialectos?” e Balbín de Unquera, “¿Cómo deben cultivarse los dialectos?”. Da posición de Murguía, convén reter unha primeira afirmación: “No falta quien diga y afirme que los dialectos están heridos de muerte. Es posible, porque creer en su desaparición es ya iniciarla”. Afirmación que expresa de xeito intuitivo e certo unha verdade hoxe recoñecida pola sociolingüística: que o porvir histórico-

social das linguas constitúe, en boa parte, unha profecía autocumprida. Polo demais, todo o artigo transpira a ilusoria convicción do autor de que a pervivencia dunha lingua depende sobre todo do vigor da raza correspondente.

En canto á terceira cadea de polémicas, os aspectos estritamente lingüísticos teñen un relevo moito menor do que os históricos e políticos: das tres intervencións producidas en Madrid que animaron cada unha das tres fases desta polémica, isto é, a de G. Núñez de Arce (“Estadio de las aspiraciones del regionalismo en Galicia, País Vascongado y Cataluña”, 1886, discurso lido no Ateísmo de Madrid), a de J. Valera (“Historia de la civilización ibérica”, 1887, que constitúe unha ampla recensión da coñecida obra do historiador lusitano Oliveira Martins), e a de A. Sánchez Moguel (“Razones históricas en que pretenden fundamentarse los regionalismos catalán y gallego”, 1888, discurso de recepción na Real Academia de la Historia), os aspectos lingüísticos adquiriron relevo soamente na segunda. Sinalemos á marxe, a pesar de ser dato ben coñecido, que o estudio sobre “El regionalismo en Galicia” (1889), de Murguía, constitúe precisamente unha réplica directa ó discurso de Sánchez Moguel; pero aí as observacións sobre o idioma brillan pola súa ausencia. A Juan Valera déuselle resposta desde Galicia o ano seguinte á publicación da súa recensión a través das páxinas da revista *Galicia*.

O dito sobre a relativa insignificancia dos aspectos lingüísticos nesta terceira serie de debates habería que corrixilo se ós devanditos textos engadimos algúns dos escritos que Emilia Pardo Bazán axuntou no seu volume *De mi tierra* (1888). Pensamos especialmente no primeiro e no derradeiro artigos da colectánea (“La poesía regional gallega” e “¿Idioma ó dialecto?” respectivamente), que darían azo ó furioso ataque que lle dirixiu Murguía á escritura oito anos máis tarde (Murguía 1896b). Nesta longa diatriba (quince apartados publicados en oito entregas), debúllanse fundamentalmente cuestións persoais, aínda que ó final Murguía entra nun tema que nos interesa directamente: a idoneidade do cultivo literario do galego, máis alá da composición folclorizante ou costumista.

É sabido que dona Emilia era unha firme detractora do galeguismo, incluído o lingüístico. Así, no seu escrito “¿Idioma o dialecto?”, manexando criterios extralingüísticos, de tipo literario e político, considera o galego un dialecto (ou,

todo o máis “una lengua antigua venida a menos”), ó tempo que defende o castelán como lingua nacional. No discurso típico do tempo, lexítima a asimilación lingüística en nome dunha inexorable 'lei do progreso' e a consecuente e benéfica 'tendencia á unidade'. Criticando os galeguistas, sinala coa súa característica agudeza que “el gallego no lo hablan los que lo escriben”. Pero o que indignou profundamente a Murguía, máis ca este escrito, foron os conceptos despregados no discurso pronunciado na velada a Rosalía, no que dona Emilia expresa as súas dúbidas respecto á “utilidad y porvenir” da “literatura regional”, da que en todo caso, “en el terreno político” se desmarca con rotundidade. Máis aínda, a condesa considera o castelán “nuestro verdadero idioma”, incluíndo no *nuestro* os poetas galegos que “en ocasiones se limitan á versificar ideas pensadas en castellano y laboriosamente traducidas al gallego”, de onde a impugnación do galego literario como “reconstrucción artificiosa que le impuso la circunstancia de hallarse aquí casi olvidada el habla antigua entre las personas capaces de prestar atención á los asuntos literarios”.

Tamén se refire dona Emilia ás celebracións e ós actos literarios que tanto pulo lles estaban a dar ó cultivo e á publicidade do idioma do país (Hermida 1992a: 240-44) como “insulsos Certámenes, hoy accesorio obligado a todo festejo público”. Consonte coa súa elaborada defensa da diglosia funcional, pola que se vedaba ó galego todo avance máis alá dos estreitos límites da expresión dialectal, a Condesa de Pardo Bazán valora os *Cantares* moi por riba das *Follas*,³ e xeneraliza sobre “el carácter verdadero de este renacimiento regionalista, donde forzosamente ha de dominar el elemento idílico y rústico, por virtud de la lengua”, asegurando, con aceno de aprobación, que “las poesías gallegas que gustan y se aprenden de memoria no son las que alardean de hondas y cultas, sino las que brotan, sin estudiado aliño, del vivo manantial popular”.

Da réplica de Murguía a dona Emilia (Murguía 1896b), obviamente non nos corresponde valora-los aspectos máis persoais, nos que o noso autor se estende con non disimulada delectación⁴. Emporiso, é difícil non concordar co primeiro cando pon de vulto o pésimo gusto que a condesa evidenciara ó aproveitar xustamente a velada fúnebre en honor de Rosalía para demorarse na censura ós ideais lingüístico-literarios e desenvolver unha crítica bastante severa ó labor creativo da finada; aínda que concedesemos (o que Murguía

non fai) que ámbalas cousas se fixeron desde a honestidade. Por parte, esta polémica ten o interese de mostrarnos ó vivo o choque de sensibilidades entre a romántica ardencia de Murguía e a frialdade positivista de Pardo Bazán. Pero no que nos interesa de xeito máis directo, é de salienta-la xusteza con que o intelectual galeguista constata, con reprobación: “en su discurso y demás trabajos supletorios domina un pensamiento, esto es, que los dialectos –hablamos como ella– solo sirven para expresar las penas y alegrías de la gente del campo, esto es, según su juicio, las de un hombre y un mundo inferior”. Máis concretamente, referíndose a Rosalía, Murguía volve impugna-los fundamentos diglósicos da posición da Pardo Bazán verbo da obra literaria daquela: “como se necesitaba rebajar á la que escribía en una lengua proscrita, no hubo inconveniente en condenar su empleo en asuntos que se suponen superiores y dar á entender que la lengua y los asuntos que unicamente le cuadran son como su poeta de orden inferior”. Como decidido promotor da ampliación do rango de usos do galego, concretamente no terreo literario, Murguía pregúntase “¿qué es sino desatino suponer que los dialectos y lenguas no oficiales sólo son aptas para la expresión de los sentimientos y escenas campesinas?”. Por parte, rexeitando a terminoloxía empregada por dona Emilia, Murguía distingue coidadosamente entre linguas *nacionales* e linguas *oficiales*, dando a entender que o galego é o primeiro aínda que non sexa o segundo, e que o castelán é o segundo pero non o primeiro (en Galicia).

Do mesmo ano de 1896, e un pouco anteriores ós devanditos, son os últimos escritos polémicos de Murguía que nos interesan aquí. En primeiro lugar, e máis importante para o noso propósito, hai que cita-lo artigo “A D. Juan Valera” (Murguía 1896a), escrito co gallo da recensión deste (Valera 1896a) ó tomo terceiro da obra de Francisco Blanco García *La literatura española en el siglo XIX*, tomo que trataba precisamente de “Las literaturas regionales y la Hispanoamericana”, e no que se ofrecía unha panorámica das letras en galego do momento. Murguía censura as consideracións que desenvolve Valera sobre o idioma galego, e a pouca atención que este lle dispensa á literatura galega (Murguía 1896a). A crítica de Murguía foi á súa vez retrucada por J. Valera (1896b). O aspecto central desta polémica, que na parte máis anecdótica se vencella coa xenreira daquela aínda xorda entre a Pardo Bazán e Murguía, rela-

ciónase coas réplicas de que fora obxecto nove anos antes J. Valera. En substancia, este autor, que sobranceaba no panorama intelectual español pola extraordinaria atención que prestaba á cultura portuguesa, viña sostendo desde “la lengua gallega y la lengua portuguesa fueron indudablemente el mismo idioma, desde su origen hasta más de mediado el siglo XV”, e mesmo consideraba as *Cantigas de Santa María* como escritas en portugués, e o propio Afonso X como poeta portugués (Valera 1878), polo que reconece no portugués contemporáneo “el gallego literario, atinada y ricamente cultivado durante cuatro siglos” (Valera 1896 a), de maneira que, segundo sostén, “el castellano, el portugués y el catalán son los tres idiomas principales de la Península” (Valera 1888).

Aparentemente, nisto Valera cadra conforme coa doutrina consensual do galeguismo decimonónico, e concretamente, do mesmo Murguía, quen viña reiterando cada vez que tiña oportunidade que o portugués é “el gallego elevado á la condicion de idioma nacional” (Murguía 1865: 284)¹⁵. A idea está expresada con máis elocuencia e fervor ca nunca no discurso de Tui: “¡O noso idioma! o hermoso, o noble idioma que do outro lado de ese río é léngua oficial que serve a máis de vinte millóns de homes e ten unha literatura representada polos nomes gloriosos de Camoens e Vieira, de Garret e de Herculano [...] nunca, nunca, nunca, pagaremos ós nosos irmáns de Portugal que haxan feito do noso gallego, un idioma nacional” (Murguía 1891). Aparentemente, pois, o acordo entre Valera, Murguía e os demais galeguistas non podía ser máis completo. Daquela, ¿por que xurdiu a polémica? Pola sinxela razón de que os discursos de cada autor se inserían en estratexias histórico-culturais enfrontadas.

Valera, ó asegurar que o portugués era xa o galego cultivado, pretendía negar a *lingüicidade* deste, e deslexitima-lo proceso en marcha de constitución dun idioma galego culto autónomo. Así, pregúntase “¿No sería mejor que los autores gallegos de elevada importancia siguiesen escribiendo en lengua castellana, como Feijoo, Pastor Díaz y doña Emilia Pardo Bazán, o bien que asimilasen al portugués su lengua escrita, con lo cual ganaría la lengua en elegancia y riqueza y tendrían los autores un público menos reducido?” (Valera 1896 a). E sostén: “Si hasta el siglo XV los gallegos hablaron y escribieron como los portugueses, lo natural sería, si no quieren hablar y escribir en castellano, que

escriban ahora también en portugués” (Valera 1896b). Todo o máis que Valera está disposto a conceder é que o *dialecto* se empregue para escribir “obrillas” de literatura dialectal (“coplas, cantares, ligeras narraciones y diálogos dramáticos”), pero rexeita categoricamente “la pretensión de crear un nuevo idioma literario, destruyendo así la ingenuidad espontánea, la sencillez campesina y hasta el hechizo del dialecto”, nunha posición idéntica á defendida pola Pardo Bazán. (significativamente, neste aspecto considera un modelo o labor dos bablistas). En canto ó idioma literario en proceso de constitución, a pesar de manifestar-lo seu descoñecemento sobre el, atrévese a consideralo “una jerga caprichosa”, nin portugués, nin verdadeiro galego, nin castelán.

Verbo da réplica de Murguía (1896 a), hai que comezar por constatar que, dalgún xeito, se sentiu atrapado pola impecable argumentación de Valera, e aínda que bosquexa algunhas liñas de resposta, non consegue contradici-lo argumento central deste. Estas liñas apóianse en razoamentos que xa aparecí-an en Sarmiento: “Las lenguas no se enriquecen cuando se fijan gracias a su cultivo literario; como tampoco se estacionan o vienen a menos cuando quedan relegadas al uso diario”, senón que pola contra “la lengua que no se fija literariamente es lengua en constante formación y por lo tanto más rica”. Noutra parte, aduce unha defensa forzadísima, segundo a cal, o galego, durante as centurias de silencio literario e conseguinte falla de fixación, foi falado por unha poboación culta, preferentemente formada “por las clases nobiliarias”, “que la mantuvo en su pureza y la enriqueció con innumerables voces”. Emporiso, toda esta liña argumental se esfarela cando o mesmo Murguía asegura que o galego “se cultivó en Galicia, como lengua literaria, desde el siglo XVI al XIX”, o cal non parece moi axustado á realidade histórica. Verbo das razóns polas que os galeguistas estaban empeñados en converte-lo galego nun idioma literario, Murguía esgrime un argumento que pode convencer como explicación de por qué o castelán non lles servira para a expresión literaria (“los poetas gallegos para hacerse poetas modernos y europeos se vieron obligados a abandonar el uso de una lengua que los ligaba para siempre a lo artificial y convencional”), pero non di gran cousa (a non ser que se entenda tacitamente que o anterior vale para o idioma de alén Miño) respecto á cuestión que sinalaba Valera: nese caso ¿por que non adoptaron o portugués?

Por parte, Murguía, defende, con toda razón (coidamos), e fronte ós prexuízos de Valera contra os dialectos, que o galego, coma tódalas outras linguas non cultivadas literariamente, era perfectamente apto para forxar unha literatura, e para “la expresión de todos los sentimientos y asuntos, por altos y difíciles que éstos sean”. Pero unha cousa é argumentar xenericamente sobre a factibilidade de crear unha lingua literaria nova, e outra, distinta, era demostrar en concreto a lexitimidade ou conveniencia de facelo no caso galego. Respecto disto, concordamos con R. Máiz (1984:284) en que Murguía non acertou a explicarse. Soamente esboza un argumento máis poderoso contra Valera, cando sinala “a la literatura catalana no la manda unirse con la provenzal, como a la gallega, a la cual endosa a la portuguesa. En buena lógica, las razones que pueden aconsejar esto último, militan respecto de catalanes y provenzales”.

En definitiva, na nosa opinión, a constitución do galego como idioma autónomo non foi nin consecuencia inexorable dunha lóxica ínsita na propia esencia da lingua, nin froito da deliberada posta en práctica dun plan prefixado, cientificamente fundado, concibido polos iniciadores da súa reivindicación e do seu cultivo na época contemporánea. É, pura e simplemente, un feito (bastante azaroso) de cultura, que responde a moi concretas circunstancias históricas. Dilucidar qué circunstancias determinaron que os promotores do galego orientasen o seu camiño cara á constitución dun idioma autónomo no canto de privilexiar outras posibles solucións (nomeadamente, a integración no portugués) é asunto non carente de interese, pero que non nos corresponde resolver aquí. O que é innegable é que a reivindicación e o impulso do uso culto do idioma galego se enmarcou nun movemento xeral de dignificación do país e do pobo galegos, que á súa vez se articulou nunha estratexia global de construción dunha identidade galega diferenciada. Xa que logo, a Murguía non lle era dado lexitimalo galego como lingua autónoma (fronte ó portugués, pero tampouco fronte ó castelán), en termos lingüístico-científicos; como tampouco non nos é dado a nosoutros facelo. Pero isto non é específico do noso idioma, senón que é certo para calquera outro, e isto sóuboo intuír, á súa maneira, o propio Valera cando se referiu ós 'accidentes históricos' que impediran que callase unha lingua culta común para toda a península, que segundo el debiera ter sido, obviamente, o castelán (Valera 1878: 818-21).

A insistencia na identidade do galego e o portugués pola parte dos galeguistas decimonónicos (o mesmo se podería dicir dos posteriores), non respondía, pois, a unha convicción científica, nin expresaba un meditado proxecto de futuro; e debe explicarse en función tanto do polémico contexto discursivo coma da situación histórica real, o extratexto, en que se produciu. Na nosa interpretación, inseríase naquela estratexia de modificación da consciencia lingüística prevalente, en que o galego aparecía representado como unha variedade subordinada do castelán: por unha banda, tratábase de subliñar que, do mesmo xeito que o portugués non era un dialecto *lingüístico* do castelán, o galego tampouco non era; e pola outra, tratábase de mostrar que, visto que o portugués era unha lingua literaria e nacional, a dialectalización *sociolingüística* do galego respecto do castelán non estaba inscrita na natureza da lingua, senón que era unha consecuencia de circunstancias históricas, e como tal, podía (e debía) ser modificada.

3. ...E TEMPO TAMÉN DE DISCURSOS. O DEVALO

O tempo do Rexurdimento foi época de polémicas, pero tamén o foi de discursos. Especialmente característicos son os pronunciados nas celebracións literarias, bastante adoitadas naqueles anos. Neste xénero insírense o “Discurso” pronunciado co gallo do certame literario en galego celebrado en Pontevedra en 1886, por iniciativa do periódico *O Galiciano* (Murguía 1886), e que por certo constituíu o único texto en castelán inserido no volume 'de actas' daquel encontro, o cal lle valeu a Murguía máis dunha crítica (Hermida 1991a: 256). Probablemente, estas reconvencións públicas polo uso do castelán en actos de propaganda galeguista influirían en que o líder do nacente rexionalismo se decidise a falar publicamente en galego no seguinte discurso solemne que dicitou: a sonada alocución dos Xogos Florais de Tui de 1891¹⁶. Por certo, o mesmo se sentiu obrigado a facer Alfredo Brañas na mesma ocasión (Brañas 1891), o que dá idea do impulso que comezaba a gañar-lo uso público oral da lingua do país, mesmo pola importancia simbólica que se lle outorgaba.

Cando Murguía pronuncia o discurso de Pontevedra, xa está difundido o coñecemento da lírica trobadoresca galego-portuguesa¹⁷, gracias non tanto ás edicións paleográficas de Monaci (1875) e Molteni (1880), coma á crítica de

Theóphilo Braga (1878), e en Galicia, sobre todo gracias á antoloxía preparada por Antonio de la Iglesia, *El Idioma Gallego*, en tres volumes, aparecida no mesmo ano (1886). O descubrimento da lírica medieval, cos prestixios de antiqüidade e nobreza que levaba aparellados, significou un reforzo considerable para os promotores do Rexurdimento. Así e todo, no discurso de Murguía o máis relevante non é a invocación ós poetas medievais, senón a teoría puramente romántica da lingua que desenvolve: “Las lenguas son las verdaderas banderas nacionales, llevan sus propios colores. Conservemos la nuestra y peleemos en su nombre y á su sombra. Ella refleja nuestra vida intelectual y afectiva”. O ámbito que segue considerando crucial para a recuperación da lingua é o literario, pois a obra de creación é a única capaz de darlle “consistencia y duración” ó idioma, e nela “el génio de cada raza aparece en toda su plenitud y con toda su gracia y verdad esencial”. Ó mesmo tempo, no texto é claramente perceptible o 'dobre patriotismo' que caracteriza os rexionalistas: o 'rexional' e o 'nacional'. Así, as “literaturas regionales”, que deben recibir-lo seu bautismo “en el Jordan da la inspiración popular”, virán renova-las “literaturas nacionales, hoy estériles, y ahogadas bajo el doble peso del conceptismo y lo convencional”.

O texto do discurso nos Xogos Florais de Tui (1891) é un dos máis fermosos de Murguía, pola fonda emoción que reborda, á que sen dúbida contribuíu o estar escrito en galego. Aínda que o líder galeguista viña repetindo cada vez que tiña oportunidade desde polo menos vintecinco anos antes unha sentenza do seu tempo (“lengua distinta acusa distinta nacionalidad”), é nesta ocasión onde focaliza con máis forza o tema do galego como lingua nacional, feito ó que non debe ser alleo o momento político electrizante que estaba a vivi-lo rexionalismo galego, coa creación da Asociación Regionalista Gallega (González Beramendi 1991: 835):

O primeiro o noso idioma. ¡O noso idioma! o que falaron nosos pais e vamos esquencendo, o que falan os aldeáns e nos hachamos a ponto de non enténdelo; aquel en que cantaron reis e trovadores; o que, fillo maior da pátreia gallega, nola conservou e conserva coma un don da providencia; o que aínda ten nos nosos labres as dozuras eternas e acentos que van ó corazón; o que agora oídes coma si fose un himno relixioso [...segue o texto sobre o portugués citado antes]; o gallego, en fin, que é o que nos dá dereito á enteira posesión da terra en que

fomos nados, que nos dí que pois somos un povo distinto debemos selo; que nos pormete o porvir que procuramos, e nos dá a certeza de que ha de ser fecundo en bens para nós todos. Nel coma en vaso sagrado en que se axuntan tódolos perfumes, háchanse os primeiros elementos da nosa nacionalidade, de novo negada, e aínda máis, escarnecida [...] Léngua distinta –dí o aforismo político– acusa distinta nacionalidade. Digámolo nós tamén, se nos compre, con maior firmeza aínda, e poñamos de nós o que faga falla, pra que sea sempre esta léngua en consonancia co noso espírito, e feita coma ningunha outra, pra a expresión dunha literatura tan oposta ó xenio de Castilla como é esta que nós temos.

Os dous últimos textos de Murguía que nos interesan corresponden xa ó outono da súa vida, e foron precisamente lidos na institución que mellor ilustra o tránsito (segundo a historiografía literaria tradicional, caracterizado por un forte refluxo) do Rexurdimento oitocentista ó período de entreguerras, tempos estes últimos de nova puxanza protagonizada polas Irmandades da Fala e a xeración Nós. Referímonos, obviamente, á Real Academia Galega, da que foi primeiro presidente, e ós discursos lidos da sesión inaugural desta institución (Murguía 1906) e en resposta ó de ingreso de J. A. Parga Sanjurjo (Murguía 1907). No primeiro, o presidente da corporación que se estaba fundando naquel mesmo acto lembra as principais finalidades para as que, na súa opinión, esta fora concibida: a recuperación, o estudio e a divulgación do idioma e da produción popular galega. Aínda que se recollen vellas afirmacións rotundas (“el idioma de cada pueblo es el característico más puro y poderoso de la nacionalidad”), traspasa todo o texto un certo aire de retirada e unha certa actitude defensiva, como se a chama da antiga esperanza se estivese apagando ó soprido de temores invencibles: “pueblo que olvida su lengua es pueblo muerto”, “gentes que hablan la lengua que no le es propia, es un pueblo que no se pertenece”. Aparece unha interesante observación de carácter sociolingüístico, que retomaré, reformulada, no discurso do ano seguinte: sostén Murguía que cando el era neno, “todos a mi alrededor hablaban gallego”, pero que “cincuenta años bastaron para que las clases elevadas, que antes no entendían cometer falta usando el lenguaje que todos entendían, hayan cambiado”¹⁸. Efectivamente, temos datos para crer que a adopción xeneralizada do castelán como lingua familiar das clases superiores e medias das cidades galegas debe ser un fenómeno vencellado co ascenso do liberalismo e a aceleración dos

tempos históricos que Galicia (con España) experimentou no segundo tercio do século XIX (Monteagudo 1998: 327-35). A constatación deste retroceso na transmisión familiar e no uso oral da lingua en sectores sociais clave convidaba, de certo, ó pesimismo.

O derradeiro texto que imos considerar céntrase, como a ocasión reclamaba, en consideracións sobre o rexurdimento poético en galego, pois ese fora precisamente o tema do discurso de ingreso de J. A. Parga Sanjurjo (Parga 1907). Dos aspectos lingüísticos considerados por Murguía, a incitación de Parga, coidamos que os sobranceiros son tres. Un é a proclamación da necesidade de estabilizar un rexistro idiomático culto (no texto, máis estrictamente, literario), que veña superar “la falta de uniformidad en que caen los autores que usan en sus obras el gallego”¹⁹, e da urxente depuración de “todo género de neologismos, de todo género de voces bárbaras, y especialmente de las inadecuadas e impropias”²⁰; sen caer, ende ben, nunha “lengua semiartificial, en cuyas celdas haya desde luego de encerrarse toda producción literaria”. Outro aspecto é a denuncia dos perigos que no sentir de Murguía ameazaban o porvir do galego (“una nueva barbarie, hablando en nombre de la civilización, quiere que las lenguas no oficiales se extingan a mano airada”), entre os que arestora salienta a deturpación do propio idioma, causado polo rozamento coa lingua do estado, de tal xeito que aquel se arrisca a perder “sus rasgos esenciales”, “su vocabulario”, todo, en fin, o que o fai distinto do castelán. Preocupación esta relativamente nova no autor, e non poderosamente sentida pola xeneralidade dos escritores do Rexurdimento, inquantanza na que espreguita tamén a tendencia cara ó purismo, que irá gañando forza ata converterse nun dos riscos principais do galeguismo lingüístico durante o período de entreguerras (Alonso 1970: 38 e ss.; Fernández & Monteagudo 1995).

Finalmente, un último aspecto, a *vexata quaestio* da identidade entre o galego e o portugués, suscitada tamén por Parga Sanjurjo. E, novamente, a constatación da dualidade da posición de Murguía (que é a do galeguismo): por unha banda, a rexa proclamación da identidade entre os dous idiomas (“una y otra lengua son totalmente lo mismo en sus orígenes, en su desenvolvimiento, en sus condiciones”), un pouco matizada desta volta (“excepción

hecha del acento, que tanto diferencia un vocablo pronunciado con ésta o con la otra entonación, apenas si hemos hallado gran diferencia entre el gallego que dejábamos acá del Miño y el portugués que se habla desde la orilla de nuestro río bien amado, hasta las márgenes del Duero”); por outra banda, e ó mesmo tempo, a consideración do galego como un idioma en formación²¹, nun proceso en que o apoio no portugués, lingua xa formada, se revelará de grande utilidade (esta última idea tamén é nova, polo menos na formulación adoptada). Xa que logo, insistimos unha vez máis, no discurso galeguista a afirmación da identidade lingüística do galego e o portugués non se formulou en ningún momento como contradictoria, senón como perfectamente compatible co impulso cara á constitución dun idioma culto autónomo.

4. REMATE

Considerando o pensamento lingüístico de Murguía na súa evolución, deténdonos nos distintos momentos da súa configuración a través dos textos en que se plasmou, tivémo-la oportunidade de situalo no panorama histórico correspondente, sobre o trasfondo ideolóxico do autor e do seu tempo, e enmarcalo nos distintos contextos discursivos en que se inseriu; todo o cal nos permitiu sinala-las súas liñas de continuidade e de renovación, e destaca-lo que neles podía haber de consabido ou de orixinal. Constatamos que Murguía suscitou e deu forma a moitos dos tópicos do discurso galeguista sobre o idioma, e que foi o grande lexitimador intelectual da súa reivindicación e cultivo, nun momento crucial da historia contemporánea da lingua, o Rexurdimento. Así, a súa consideración da lingua como elemento central da identidade galega, o mesmo que a visión da súa historia e boa parte dos argumentos que avanzou en defensa da súa dignidade, e a prol da promoción dunha literatura en galego, foron elementos case integralmente herdados polos continuadores do período de entreguerras. Obviamente, hai cuestións (como a da oficialización da lingua e a galeguización do ensino) que el case non chegou a tocar, e que despois gañaron moitísimo relevo. Os que o sucederon nas xeracións nacionalistas de entreguerras tamén lle achacaron (a el e ós seus coetáneos) o seu constante uso do castelán, tanto na oratoria coma na bibliografía. Pero, nun e

noutro asunto, Murguía, como non podía ser doutro xeito, foi fillo do seu tempo: a preocupación fundamental dos iniciadores do Rexurdimento foi dignificar a lingua a través do cultivo literario, mentres que non sentían como urxente a súa utilización oficial nin a escolar (que pouca relevancia tiñan para o conxunto do pobo, no seu tempo), e esa preocupación expresárona basicamente en castelán, idioma no que estaban aculturados, e que era o único en que se sentían habilitados para a escrita e o uso culto (fóra da poesía). Este é un fenómeno non exclusivamente galego, senón xeral ás primeiras fases de tódolos rexurdimentos. En fin, como se ve, no positivo, tanto coma no negativo, Murguía é un cabal representante, quizais o mellor representante, das posicións idiomáticas do galeguismo coetáneo. Sen o seu esforzo por construír un discurso ideolóxico a prol do cultivo e a dignificación do idioma, moi probablemente estaríamos hoxe falando do galego coma dunha reliquia agonizante, e seguramente en castelán.

NOTAS

- 1 Destes, imos deixar constancia, pois non trataremos del na nosa contribución, do manualiño de primeiras letras que arranxou o noso autor (Murguía 1860), no que incluíu dúas leccións sobre o idioma galego, que tiñan como obxectivo divulgar uns coñecementos mínimos sobre este, resaltando a súa dignidade, e sobre todo, inculcar unha actitude de respecto e estima cara a el.
- 2 Advírtase ben que cando se fala de linguas ou de consciencia metalingüística, sempre se fala da súa dimensión histórico-social e do imaxinario étnico-nacional que vai asociada a esa.
- 3 Lembremos *A Gaita Gallega*, 1853: “[el idioma gallego] es inmediato dialecto del latín”, lembremos tamén que a Pintos se debe a edición dun escrito inédito de Sarmiento sobre a lingua, o primeiro que se deu a coñecer en forma impresa: *Recopilación de muchas palabras, voces y frases de la lengua gallega* (1859).
- 4 Saco y Arce considera no prólogo da súa *Gramática Gallega* (1868) que a lingua galega é “la más dulce y meliflua de cuantas han aparecido en Europa sobre las ruinas del antiguo idioma del Lacio”.
- 5 Coma a do Marqués de Santillana, exhumada por Sarmiento nas *Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas españoles* (véxase sobre isto Alonso 1997), e moi debatida desde aquela ata que se descubriron os cancioneros galego-portugueses, que viñeron confirma-la súa veracidade (véxase sobre isto López 1991)
- 6 Poida que a mutación se viñese xerando desde uns anos antes, pois en *La primera luz*, libro de texto escolar que redactou Murguía, lese: “El dialecto gallego es uno de los que en España conserva más puro su origen latino *igual ca nos artigos sobre “Poesía Gallega Contemporánea”, que xa comentamos*], y en el cual se advierte a cada paso las huellas poderosas de los antiguos idiomas célticos, que se hablaban en Galicia antes y durante la dominación romana” (Murguía 1868, 2^a). Non podemos estar totalmente seguros deste extremo, pois só coñecemos-la segunda edición desta obra, de 1868, e quizais o seu texto non sexa reprodución exacta da primeira, de 1860. En todo caso, trátase dunha cuestión de matiz.
- 7 O escrito foi publicado no tomo VII das *Memorias da Academia Real das Ciencias de Lisboa*, 1837.
- 8 Véxase sobre isto Montiel 1974.
- 9 Quéixase disto o noso autor en distintos lugares: “Lejos está desgraciadamente el día en que en nuestra Universidad se enseñe la historia y la arqueología de nuestro país. Esta clase de estudios, a pesar de los esfuerzos hechos por algunos para encauzarlos y llevarlos por un camino útil y fecundo para Galicia, están muy en disfavor en

- nuestro país y se pierden por ocultos y salvajes senderos. Se usa demasiado entre nosotros la erudición fácil” (Murguía 1880).
- 10 Véxase sobre isto Auroux 1988.
 - 11 Sobre isto, véxase Máiz 1984: 265-84.
 - 12 O texto fora dado a coñecer dous anos antes (véxase Pensado 1974: 9)
 - 13 Sobre este aspecto, no que non procede afondar aquí, véxase o traballo de B. Fortes, neste mesmo volume.
 - 14 De feito, coidamos que xa ía implicitamente dirixida a ela a seguinte “andanada”, publicada dez anos antes, en *Los precursores*: “Y no solo hubo quienes rechazaron el empleo del nuestro idioma en la obra poética, sino que maltrataron de obra y de palabra la tendencia á crear y mantener una literatura puramente gallega, la cual, reflejando la vida, las aspiraciones y desencantos de nuestro pueblo, nos llevase fatalmente á penetrar en su pasado, pensar en su porvenir, conocer, amar sus glorias y predisponerle para alcanzar otras nuevas. No les haremos el agravio de creer que los que así desertan de los altares de nuevo levantados, desconocen los deberes que como hijos de Galicia tienen para con ella; diremos, sí, que su error viene de no haberse fijado bien en el carácter, tendencia y valor real de estos renacimientos literarios...” (Murguía 1986b: 141).
 - 15 O galego, “conservándose e mejorándose en Portugal, llegó mas tarde á un alto grado de perfeccion” (Murguía 1858).
 - 16 Tamén é directa e agrememente polémica unha parte importante do discurso de Murguía nos Xogos Florais de Tui de 1891, no que se fai alusión a “as máxicas palabras dun dos máis grandes oradores deste siglo”, que “chegan non pra animarnos e sí pra maldisoarnos”. A primeira vista, parecería que Murguía se refire a Emilio Castelar, aínda que custa aceptalo, pois este era un grande amigo del e prologara *Follas Novas*; outros candidatos son Juan Valera, ou quizais Sánchez Moguel.
 - 17 Véxase sobre isto López 1991.
 - 18 No discurso de 1907, asegura: “Los que, como yo, estamos al fin de la vida, recordamos bien que en nuestra juventud el dominio del habla gallega era total en Galicia. No se la arrojaba de los suburbios de las poblaciones al interior del campo, ni en éste se entendía ser inferior el habla natal, y menos aún que debía irse sustituyéndola por la que el uso oficial iba introduciendo de soslayo”.
 - 19 O problema preocupaba a Murguía desde antes, como testemuña, entre outros textos, a correspondencia con Saco y Arce, da que só coñecemos-las cartas deste último (Alonso 1970: 48).
 - 20 Coidamos que, na cita, por “neologismos” hai que entender “castelanismos”, interpretación que vén reforzada pola lectura do texto de Parga, quen se refire a que o galego está “adulterado con neologismos importados del castellano”.
 - 21 É de salienta-la sorprendente, e coidamos atinada, intuición: “yo creo que unas más que otras, todas las lenguas se hallan en el mismo caso”.

BIBLIOGRAFÍA PRIMARIA

- BRAÑAS 1891 = Brañas, A., “Discurso de gracias que foi dito n’os Xogos Froraeas de 1891”, publicado orixinalmente na revista *La Patria Gallega* (15/7/1891), reproducido en Máiz, R., Alfredo Brañas, Galaxia, Vigo, 1983; 164-74.
- CAVEDA 1839 = Caveda, J., “Discurso preliminar sobre el dialecto asturiano” en CAVEDA, J. & CANELLA SECADES, F., *Poesías selectas en dialecto asturiano*, Uviéu, Academia de la Llingua Asturiana, [1987] (reproducción facsímil da edición feita en Oviedo, Imp. de Vicente Brid, 1887); 7-51.
- COELHO 1868 = Coelho, F. Adolpho, *A Lingua Portuguesa*, Coimbra, Imprensa da Universidade.
- CUBÍ 1861 = Cubí y Soler, M., “Introducción” a Fernández y Morales, A., *Ensayos poéticos en dialecto berciano*, Viuda e Hijos de Miñon, Leon; III-XXXV.
- Hermida 1992b = Hermida [Gulñas], C. (ed.), *A reivindicación da lingua galega no rexurdimento (1840-1891)*. Escolma de textos, Santiago, Consello da Cultura Galega.
- LAVERDE 1879 = Laverde, G., “Dialecto asturiano”, *La Ilustración Gallega y Asturiana*, t. I, 112-16, 136-37, 160.
- MURGUÍA 1858 = Murguía, M.: “Poesía gallega contemporánea”, en *El Museo Universal*, Madrid, 2 (30.1): 10-11, e 4 (28.2): 30-31. Reproducido en Hermida 1992: 33-40, por onde citamos.
- MURGUÍA 1860 = Murguía, M., *La primera luz*, Lugo, Soto Freire. As leccións referidas ó galego, tiradas dunha segunda edición de 1868, están reproducidas en Murguía 1974: 158-60

- MURGUÍA 1865 = Murguía, M., *Historia de Galicia*, vol. I, Lugo, Soto Freire; pp. 260-95. Existe unha segunda edición, realizada na Coruña, Librería de E. Carré, 1901. O texto que nos interesa, tomado desta 2ª edición, está parcialmente reproducido en Hermida 1992: 61-72.
- MURGUÍA 1862 = Murguía, M., “Del dialecto”, en M. Murguía, *La primera luz*, Lugo, Soto Freire, reproducido en Murguía 1974: 153-56, por onde citamos. A primeira edición desta obra, que non puidemos consultar, saíu en 1860. O texto, tomado da mesma fonte indicada, está tamén reproducido en Hermida 1992b: 51-2.
- MURGUÍA 1879 = Murguía, M.: “¿Desaparecerán los dialectos?”, en *La Ilustración Gallega y Asturiana* 21 (30.7): 252-52. Reproducido en Hermida 1992: 201-5, por onde citamos.
- MURGUÍA 1880 = Murguía, M.: “Estudio sobre el origen y formación de la lengua gallega, inédito del P. Fr. Martín Sarmiento: dos palabras del editor”, orixinalmente publicado en *La Ilustración Gallega y Asturiana* (núms. 9, 10, 11, 13, 18, 20), reproducido en Sarmiento 1943: 13-24 (introducción de Murguía), 145-56 (notas deste ó texto de Sarmiento).
- MURGUÍA 1886A = Murguía, M., *Los precusores*, A Coruña, Latorre y Martínez. [Edición facsímile, Coruña, *La Voz de Galicia*, 1976; por onde citamos].
- MURGUÍA 1886B = Murguía, M.: “Discurso”, en *Produciós premeadas n-o certáme gallego literario que iniciado por O Galiciano celebrouse en Pontevedra n-o día 9 de agosto de 1886*, Pontevedra, Impr. de José Antúnez; pp. 20-23. Reproducido parcialmente en Hermida 1992: 267-69, por onde citamos.
- MURGUÍA 1891 = Murguía, M. “Discurso”, en *La Patria Gallega* 7-8 (15.7): 1-6. Reproducido en Risco 1976: 75-90 e *Prosa Galega* 1976: 109-16, por onde citamos.
- MURGUÍA 1896A = Murguía, M., “A D. Juan Valera”, en *La Voz de Galicia* (15/8), reproducido en Risco 1976: 178-89, por onde citamos.
- MURGUÍA 1986B = Murguía, M., “Cuentas ajustadas, medio cobradas”, *La Voz de Galicia* 20/10, 24/10, 3/11, 10/11, 18/11, 3/12, 15/12, 27/12.
- MURGUÍA 1906 = Murguía, M., “Discurso” en *Boletín de la Real Academia Gallega* 1: 125-9, reproducido en Risco 1976: 126-32, por onde citamos.
- MURGUÍA 1907 = Murguía, M., “Discurso”, en *Boletín de la Real Academia Gallega* 2: 96-110, reproducido en Murguía 1974: 129-39.
- MURGUÍA 1974 = Murguía, M., *Política y Sociedad en Galicia*, Madrid, Akal.
- PARDO BAZÁN 1888 = Pardo Bazán, E., *De mi tierra*, Coruña, Casa de Misericordia. Reproducida en Vigo, Edicións Xerais de Galicia, 1984, por onde citamos.
- PARGA 1907 = Parga Sanjurjo, J. A. , “El renacimiento de la literatura regional”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 2: 77-96.
- RISCO 1976 [1933] = Risco, V., *Manuel Murguía*, Vigo, Galaxia.
- VALERA 1877 = Valera, J., “Il Cancioniere Portoghese della Biblioteca Vaticana”, en *Obras Completas*; Madrid, Aguilar, 19613; II, 475-79. Nas seguintes entradas, remitimos sempre a esta edición, coa abreviatura O.C.
- VALERA 1878 = Valera, J., “Las Cantigas del Rey Sabio. Disertación leída en febrero de 1872, ante la Academia española”, O. C.; III, 1115-30.
- VALERA 1887 = Valera, J., “Historia de la civilización ibérica”, O. C.; III, 812-42.
- VALERA 1890 = Valera, J., “Viagens na Galiza”, O. C.; II, 812-14.
- VALERA 1896A = Valera, J., “La literatura española en el siglo XIX”, O. C.; II, 890-901.
- VALERA 1896B = Valera, J., “El regionalismo filológico en Galicia”, O. C.; II, 907-10.

BIBLIOGRAFÍA SECUNDARIA

- ALONSO 1970 = Alonso Montero, X.: *Constitución del gallego en lengua literaria*, Lugo, Celta.
- ALONSO 1997 = Alonso Montero, X., “O Padre Sarmiento, primeiro estudioso da poesía medieval galega, daquela sen exhumar”, en *O Padre Sarmiento e o seu tempo*. Actas do Congreso, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 67-73.
- AUROUX 1988 = Auroux, S., “Modèles de l'Âge Classique pour la mobilité linguistique”, en Joly, A. (ed.), *La Linguistique Génétique. Histoire et Théories*, Lille, Presses Universitaires de Lille.
- BERGOUNIOUX 1994 = Bergounioux, G., *Aux origines de la linguistique française*, Paris, Pocket.

- CARBALLO CALERO, R.: "Murguía contra Valera", *Grial* 55 (1977): 102-5.
- FERNÁNDEZ & MONTEAGUDO 1995 = Fernández Salgado, B. & Monteagudo, H., "Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea", en Monteagudo, H. (ed.), *Estudios de sociolingüística galega*, Galaxia, Vigo; 99-176.
- GARCÍA PEREIRO 1978 = García Pereiro, M. do C., "Teoría da lingua galega en Murguía", *Grial* 61: 363-66.
- GONZÁLEZ BERAMENDI 1991 = González Beramendi, J., "La aparición del galleguismo", en Villares, R. (ed.), *Historia de Galicia*, 4 vols., Vigo, Faro de Vigo; 4, 821-36.
- GONZÁLEZ SEOANE, E.: "O debate sobre o galego na prensa do XIX. Algúns datos para a historia do antigaleguismo", *Grial* 110 (1991): 275-87.
- GUTIÉRREZ 1987 = Gutiérrez Cuadrado, J., "L'Introduction de la Philologie Comparée dans les universités espagnoles (1857-1900)", *Histoire Épistémologie Langage* 9: 149-68.
- HERMIDA 1992A = Hermida Gulías, C., *Os precusores da normalización*, Vigo, Xerais.
- LÁZARO 1947 = Lázaro Carreter, F. "Los orígenes de las lenguas gallega y portuguesa, según Feijóo y sus polemistas", *Revista de Filología Española* 31: 140-54.
- LÓPEZ 1991 = López, T., *Névoas de antano. Ecos dos cancioneros galego-portugueses no século XIX*, Santiago, Laivento.
- MÁIZ 1984 = Máiz, R., *O rexionalismo galego: organización e ideoloxía (1886-1907)*, Sada-A Coruña, Eds. do Castro.
- MONTEAGUDO 1996 = "Xesús Ferro Couselo e a historia lingüística de Galicia", en Valcárcel, M. (ed.), *Xesús Ferro Couselo (1906-75). Unha fotobiografía*, Vigo, Xerais; 97-108.
- MONTEAGUDO 1998 = Monteagudo, H., *Historia lingüística de Galicia*, Vigo, Galaxia.
- MONTIEL 1974 = Montiel, I., *Ossian en España*, Barcelona, Planeta.
- Mourelle-Lema 1968 = Mourelle-Lema, M., *La teoría lingüística en la España del siglo XIX*, Madrid, Prensa Española.
- PENSADO 1974 = Pensado, J. L., *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*, Galaxia, Vigo.
- POLIAKOV 1994 = Poliakov, L., *Le mythe aryen. Essai sur les sources du racisme et des nationalismes*, Paris, Pocket [1971].
- RODRÍGUEZ 1991 = Rodríguez, F., "A conciencia lingüística no século XIX en relación coa dos nosos días", en IDEM, *Conflicto lingüístico e ideoloxía na Galiza*, Laivento, Santiago, 1991 [3ª]; 102-11.
- SANTAMARINA 1997 = Santamarina, A., "O Padre Sarmiento, precursor dos estudos románicos", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso*, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 31-65.
- VARELA, J.L.: *Poesía y restauración cultural de Galicia en el siglo XIX*, Madrid, Gredos, 1958.
- VASCONCELLOS 1888 = Vasconcellos, José Leite de, "A Filologia Portuguesa. Esbôço histórico", en IDEM, *Opúsculos*, Coímbra, Imprensa da Universidade, [1929]; IV, 839-919.
- XOVE 1997 = Xove, X., "Uso e defensa do galego: Frei Martín Sarmiento en Juan Manuel Pintos", en *O Padre Sarmiento e o seu tempo. Actas do Congreso*, Santiago, Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela; II, 155-67.